

О. Л. КОЛОМІЄЦЬ

кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету забезпечення державної безпеки,
Київський інститут Національної гвардії України (Україна, Київ)
e-mail: : oleksa.kolomiets@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0336-200X>

КРИТИЧНА ФІЛОСОФІЯ ІМАНУЇЛА КАНТА ТА ЇЇ РОЗВИТОК В КЛАСИЧНІЙ НІМЕЦЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Анотація

Мета статті – здійснити інтегральний аналіз кантівської критичної філософії з акцентом на його етичну складову та використовуючи метаантропологічний підхід Київської світоглядно-філософської школи окреслити проблематику нерозкритих питань надмірної суб'єктивності, абстрактності та догматизму всеохоплюючої системи німецького ідеалізму які призвели до завершення епохи класичного ідеалізму та формування філософії XIX–XX. **Методологія** дослідження ґрунтується на історико-філософському, герменевтичному та компаративіському методах. Аналізуються тексти Канта та його послідовників, реконструюється логіка їхніх філософських систем, а також виявляється внутрішні суперечності та діалектичний розвиток ідей. **Наукова новизна** полягає в системному аналізі трансформації кантівських понять (трансцендентального ідеалізму, синтетичних апіорних суджень, “речі в собі”) у філософських системах Фіхте, Шеллінга та Гегеля. Робота акцентується на подоланні дуалізму феномен/ноумен, пропонуючи новий погляд: кантіанський розрив (межі знання) – не бар'єр, а динамічна суперечність, яку наступники розвивають до рівня абсолютного ідеалізму, як основу для сучасної етики, з урахуванням метаантропологічного підходу. **Результати дослідження.** Критична філософія І. Канта започаткувала новий етап у західній думці встановивши апіорні межі для теоретичного пізнання і універсальну етичну основу для практичної дії. Його Три “Критики” склали систему, де пізнання, мораль і естетичне судження були розділені, але пов'язані трансцендентальним суб'єктом. Наступні представники класичної німецької традиції здійснили спробу подолати встановлені Кантом межі та побудувати абсолютний, моністичний ідеалізм: Кантівський критицизм став необхідною відправною точкою, але лише його діалектичний розвиток у класичній німецькій філософії дозволив проголошеним Кантом ідеям досягти свого піку – створенню всеосяжної системи абсолютного ідеалізму.

Ключові слова: критична філософія, трансцендентальний ідеалізм, коперніканський переворот, синтетичні апіорні судження, річ у собі, абсолютне “Я”, натурфілософія, діалектика, абсолютний дух.

THE CRITICAL PHILOSOPHY OF IMMANUEL KANT AND ITS DEVELOPMENT IN THE CLASSICAL GERMAN TRADITION

Abstract

The purpose of the article to carry out an integral analysis of Kantian critical philosophy with an emphasis on its ethical component and, using the metaanthropological approach of the Kyiv Worldview-Philosophical School, to outline the problematic of unsolved issues of excessive subjectivity, abstractness and dogmatism of the comprehensive system of German idealism, which led to the end of the era of classical idealism and the formation of philosophy of the 19th–20th centuries. **The research methodology** is based on historical-philosophical, hermeneutical and comparative methods. The texts of Kant and his followers are analyzed, the logic of their philosophical systems is reconstructed, and internal contradictions

and dialectical development of ideas are revealed. **The scientific novelty** lies in the systematic analysis of the transformation of Kantian concepts (transcendental idealism, synthetic a priori judgments, "things in themselves") in the philosophical systems of Fichte, Schelling and Hegel. The work focuses on overcoming the phenomenon/noumenon dualism, offering a new view: the Kantian gap (the limits of knowledge) is not a barrier, but a dynamic contradiction, which successors develop to the level of absolute idealism, as the basis for modern ethics, taking into account the metaanthropological approach. **Research results.** The critical philosophy of I. Kant initiated a new stage in Western thought by establishing a priori limits for theoretical knowledge and a universal ethical basis for practical action. His Three "Critiques" formed a system where knowledge, morality and aesthetic judgment were separated, but connected by a transcendental subject. Subsequent representatives of the classical German tradition attempted to overcome the limits established by Kant and build an absolute, monistic idealism. Kantian criticism was a necessary starting point, but only its dialectical development in classical German philosophy allowed Kant's ideas to reach their peak – the creation of a comprehensive system of absolute idealism.

Keywords: critical philosophy, transcendental idealism, Copernican revolution, synthetic a priori judgments, thing-in-itself, Absolute Ego, natural philosophy, dialectics, absolute spirit.

Вступ. У сучасному філософському дискурсі, де домінують плюралізм інтерпретацій і криза фундаментальних онтологічних засад, критична філософія Імануїла Канта постає як ключовий орієнтир, що визначає межі людського пізнання та етичної автономії. Проте, попри це в теорії пізнання, виникає низка проблем, пов'язаних з дуалістичною структурою кантіанського трансцендентального ідеалізму. Центральна суперечність полягає в розриві між феноменом та ноуменом, що обмежує можливості метафізики як науки та породжує антиномії чистого розуму. Цей дуалізм, з одного боку, забезпечує стійкість наукового знання, ґрунтуючись на апіорних формах чуттєвості та категоріях розсудку, з іншого – блокує доступ до абсолютного, роблячи етику залежною від постулатів віри (Бог, свобода, безсмертя). У контексті класичної німецької філософії цей розрив стає не лише теоретичною проблемою, а й стимулом для еволюції: наступники Канта намагаються його подолати, розвиваючи трансцендентальний ідеалізм до рівня абсолютного ідеалізму.

В українському філософському дискурсі проблема вирішується використанням метаантропологічної методології Н. Хамітова. Етичні суперечності сьогодення свідчать про прогалину в сучасних дослідженнях, а саме, відсутність інтегрального аналізу трансформації кантіанського дуалізму в моністичні системи класичної традиції, з акцентом на їхню етичну та антропологічну релевантність. Без такого переосмислення філософія ризикує залишитися абстрактною спекуляцією, нездатною відповісти на виклики сьогодення. Таким чином, постановка проблеми полягає в необхідності критичного осмислення еволюції ідей Канта як шляху до подолання онтологічного розриву, що дозволить сформувати основу для сучасної філософії людини та моралі, інтегруючи теоретичне пізнання з практичною свободою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській і зарубіжній історіографії дослідженнями класичної німецької традиції займаються доволі багато дослідників серед яких хотілося б виділити А. Єрмоленка – який наголошує на актуальності кантіанської філософії розуму як інструменту для розв'язання глобальних викликів сучасності таких як війна, технологічна цивілізація, кризи (Єрмоленко, 2024, с. 88); М. Мінакова – який прагнув примирити кантівські знання і віру, не зводячи одне до іншого аналізуючи еволюцію у вивченні німецької класичної філософії у філософських спільнотах Білорусі, Росії та України від 1970-х до 2020-х років, дослідник зазначає що втрачається ідеологічний вплив, зростає нормативізм в кантівському дусі та занепадає історизм в гегелівському, що завершується тенденцією до посилення гегель'янства та ослаблення кантіанства (Мінакова, 2023, с. 97–98); В. Козловського – який аналізує ефективність трансцендентального методу для засад пізнання природи

в “Метафізичних засадах природознавства” (Козловський, 2024: с. 95); Т. Павлової – яка обґрунтовує обов’язковість раціональної поведінки як розумної та соціально необхідної у німецькій класичній філософії (на прикладі І. Канта та Г. Гегеля), де розумність постає як свобода і обов’язок, що слугує критерієм людської активності в умовах нестабільного сучасного соціального буття, протистоячи ірраціональним тенденціям (Павлова, 2017, с. 233); N. Sieroka – розглядає вплив шеллінгівського розуміння природи та матерії як динамічної, продуктивної сили на полі системності та трансдисциплінарності в таких галузях як фізика та біологія, що зберігає актуальність для сучасної філософії науки (Sieroka, 2009, s. 7-8).

В цілому, аналіз останніх публікацій свідчить про те, що з цієї проблеми до сьогодні відсутні узагальнюючі дослідження. Наявні напрацювання мають фрагментарний характер, стосуючись розглянутої теми лише в контексті загальних проблем. Тому актуальність пропонованої статті є беззаперечною.

Мета статті полягає у розкритті сутності критичної філософії Канта та аналізі того, як її ідеї (зокрема, ідеалістичні елементи та проблема “речі в собі”) були розвинені та трансформовані в системному ідеалізмі його наступників. Дослідження фокусується на працях таких філософів, як Й.Г. Фіхте, Ф.В.Й. Шеллінг та Г.В.Ф. Гегель.

Завданнями пропонованої статті є показати, як “критичність” стає методом долання традиційної метафізики, об’єднуючи раціоналізм і емпіризм; дослідити першу спробу Фіхте подолання кантівського дуалізму через радикалізацію суб’єкта, що впливає на етику автономії та сучасну філософію свідомості; проаналізувати подолання суб’єктивізму Фіхте через об’єктивізацію здійснену Шеллінгом, де кантіанський розрив долається об’єднанням духу і природу, суб’єкт і об’єкт, мислення і буття де останньому надаються життєтворчі сили; проілюструвати еволюцію німецького ідеалізму від кантівського трансцендентного через суб’єктивний ідеалізм Фіхте і об’єктивний ідеалізм Шеллінга до Абсолютного ідеалізму Гегеля.

Методи та методологія проведеного дослідження. Методологія дослідження базується на принципах об’єктивності, системності, комплексності та науковості, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та логічних (дедуктивних та індуктивних) методів. При проведенні цього дослідження були застосовані філософські методи компаративістського та герменевтичного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи тему “Критична філософія І. Канта та її розвиток в класичній німецькій традиції”, перш за все хотілося б зупинитись на визначенні поняття “критичності”. В зазначеному контексті мова йде про термін який походить від поняття “критика” і пов’язується з найвідомішою тріадою філософа: “Критикою чистого розуму”, “Критикою практичного розуму” і “Критикою сили судження”. Отже “Критика, це розгляд і оцінка когось, чогось із метою виявлення та усунення вад, хиб” (*Критика*, 2005-2025).

Критична філософія Імануїла Канта є одним із найважливіших поворотних моментів у західній філософській думці, знаменуючи собою початок епохи класичної німецької філософії. За визначенням провідних українських науковців: “Німецька класична філософія – складова частина західноєвропейської філософії Нового часу. ... Термін “класична філософія” має подвійний зміст. По-перше, це – філософія розуму, свідомості і самосвідомості, пізнання. Вона виникає з Декарта і Бекона і завершується вченням Гегеля. ... По друге, “класична філософія” означає зразкова. Таким у ній. історії є переважно четвертий період – починаючи “з Канта”. Поділ історії філософії на філософію до Канта і од Канта проведено Віндельбантом, Гартманом і продовжено в марксизмі (Павлова, 2017, с. 426). Початок епохи класичної німецької філософії вважається запроваджений І. Кантом тому, що саме він об’єднав два

напрямки тогочасної філософії Нового часу – раціоналізм та емпіризм, показавши, що пізнання виникає не лише з досвіду, але й завдяки активній діяльності свідомості, яка формує досвід через свої апіорні (вроджені) структури – простір, час, категорії розсудку. В подальшому ця система отримала назву трансцендентальний ідеалізм, що й стало основою німецької класичної філософії.

Отже враховуючи наведені нижче аргументи ми можемо стверджувати що, саме з Канта починається німецька класична філософія, саме:

- він переосмислив усю попередню європейську думку, зробивши її об'єктом критики;
- сформулював нові засади пізнання, моралі та антропології;
- перетворив філософію на науку про умови можливості людського досвіду і свободи;
- заклав інтелектуальну основу для цілісної системи духу, яку розвинули його послідовники.

Його підхід створив нову модель філософії – не догматичну, а критичну, рефлексивну, системну. Вона заклала підґрунтя для подальших спроб побудови всеохоплюючих філософських систем у творчості Фіхте, Шеллінга й Гегеля, які кожен по-своєму розвивали ідеї Канта про активну роль свідомості, свободу та цілісність людського духу.

В процесі історичного розвитку філософської думки в Європі на кінець епохи Нового часу постала глибока суперечність; емпіристи (Ф. Бекон, Дж. Локк, Д. Юм) вважали, що будь-яке знання можливе лише з власного досвіду, а вроджених ідей не існує (Локк, 2002, с. 69), на якій досвід залишає відбитки; раціоналісти (Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц) твердили, що знання походить із розуму, який має вроджені ідеї й логічні принципи, незалежні від досвіду.

Кожен із цих підходів мав як свою правду, але й хибу: емпіризм не міг пояснити загальність і необхідність наукових істин (адже досвід завжди змінний), а раціоналізм не міг довести, що його логічні конструкції мають зв'язок із реальністю (вони могли бути чистими уявленнями). Кант побачив, що обидва підходи мають рацію лише частково: емпіризм не здатен пояснити необхідність і універсальність наукових істин, а раціоналізм не доводить їхнього зв'язку з реальністю. Поштовхом до створення власної системи стала філософія Девіда Юма, який довів, що причинність неможливо вивести з досвіду, оскільки ми не спостерігаємо необхідного зв'язку між подіями, а лише звикаємо чекати, що одна подія слідує за іншою. Це відкриття пробудило Канта від догматичного сну (Кант, 2000, с. 47) і змусило шукати нові засади для пояснення можливості знання, яке є і універсальним, і пов'язаним із досвідом.

Вирішальним поштовхом до цього стало продовження думки Д. Юма, що зв'язок між причиною і наслідком не є даним у досвіді і ми лише звикаємо очікувати, що одне явище слідує за іншим, отже, причинність не можна пояснити лише досвідом (Кант, 2000, с. 43). Кант побачив тут головну проблему: як можливе наукове знання, якщо досвід не дає нам необхідності?

Щоб відповісти на це, він вирішив поєднати емпіризм і раціоналізм у новий тип філософії – "трансценденталізм", тобто досліджувати умови можливості самого досвіду.

Філософ прийшов до висновку, що пізнання можливе лише як поєднання двох начал: чуттєвості, яка дає матеріал знання, і розуму, який надає цьому матеріалу форму. Досвід забезпечує зміст, а розум – порядок і структуру. Це наштовхнуло мислителя на ідею що: "Думки без змісту порожні, а споглядання без понять сліпі" (Кант, 2022, с. 77). Таке поєднання емпіричного та раціонального стало підставою

для появи його теорії пізнання. Отже, емпіризм і раціоналізм не протиставляються, а доповнюють один одного. Розум задає форму, досвід – зміст; лише їхня єдність створює знання.

Аналізуючи природу суджень, Кант розрізняє аналітичні, у яких предикат міститься в суб'єкті і лише пояснює поняття; наприклад: “усі тіла є протягли” (Кант, 2022, с. 44), (протяжність уже входить у поняття “тіло”), вони лише пояснюють, але не розширюють знання; та синтетичні, які додають нове знання, наприклад: “Усі тіла важкі” – важкість не входить у саме поняття “тіло”, вони розширюють знання, але зазвичай вимагають досвіду. “... натомість там, де строга загальність належить судженню суттєвим чином, вона вказує на особливе пізнавальне джерело судження – спроможність до апріорного пізнання”. (Кант, 2022, с. 40).

Окрім того, мислитель поділяє судження на два типи за походженням: апріорні, незалежні від досвіду, та апостеріорні, засновані на досвіді. Ключовим стало питання: як можливі синтетичні судження апріорі – тобто такі, що розширюють знання, але водночас є необхідними і загальними? Відповідь Канта полягала в тому, що людська свідомість має апріорні форми, простір і час – це апріорні форми чуттєвості. які впорядковують досвід ще до будь-якого сприйняття, і категорії розсудку (причинність, кількість, тотожність тощо), які впорядковують чуттєві враження ще до досвіду. Саме через них ми сприймаємо світ у певному порядку, і тому наука можлива. Наприклад: “кожна зміна має причину” – це є судження апріорне, але не чисте, бо зміна – це таке поняття, що може бути отримане лише з досвіду” (Кант, 2022, с. 40). Отже, синтетичне апріорне судження – це висловлювання, що розширює знання, але ґрунтується на апріорних формах людського розуму, а не на досвіді.

Саме на таких судженнях побудовані математика “ $7+5=12$ ”, фізика “Кожна подія має причину” і метафізика як наука, числа – це не щось реальне в природі, вони можливі лише за умови що ми можемо про них знати, що завжди і всюди $7 + 5 = 12$, це – метафізичне питання, бо воно стосується не фактів, а структури людського розуму, яка робить таке знання можливим (Кант, 2022, с. 46-48).

Завдяки цим формам ми сприймаємо світ не як хаос, а як впорядкований космос, що робить можливими математику, фізику та метафізику. Синтетичні апріорні судження, таким чином, є основою наукового знання, бо вони поєднують у собі емпіричне та раціональне: вони не виводяться з досвіду, але застосовуються до нього.

Ідея Канта полягала в тому, що:

- Емпіризм правий: знання починається з досвіду.
- Раціоналізм правий: знання не все походить з досвіду.
- Але жоден не має рації повністю, бо знання виникає лише з їхнього синтезу.

Саме тому Кант зміг примирити емпіризм і раціоналізм, створивши новий тип філософії – трансцендентальний ідеалізм, у якому пізнання розглядається як активна взаємодія людини і світу, а його відкриття синтетичного апріорного судження стало тим фундаментом, з якого почалася нова епоха європейської думки – німецька класична філософія.

Свій внесок у розвиток філософії сам І. Кант порівнює з “Коперниківським переворотом” у теорії пізнання (Розова, Чорна, 2014, с. 26), він полягає у зміні фокусу уваги з об'єкта дослідження на суб'єкт, і тим самим визначає межі та можливості людського розуму. Прагнучи подолати розрив між раціоналізмом та емпіризмом, встановивши апріорні, універсальні та необхідні умови як для наукового пізнання, так і для моральної дії, Кант не просто узагальнив попередні ідеї Р. Декарта, Г. Лейбніца, Б. Спінози, Ф. Бекона, Дж. Локка, Д. Юма, а перетворив філософію на “критичну” – тобто на вчення, яке досліджує умови та межі людського пізнання. У

“Критиці чистого розуму” він поставив головне питання: “Що я можу знати?” (Кант, 2022, с. 456), – і довів, що світ ми пізнаємо не таким, яким він є сам по собі (річ у собі), а лише таким, яким він постає через наші форми сприйняття (явище).

Філософ проводячи аналогію зі зміною поглядів у астрономії, здійсненою Миколою Коперником довів, що не пізнання має пристосовуватися до об’єктів, а об’єкти – до форм нашого пізнання. Інакше кажучи, світ, який ми сприймаємо, не є “річчю самою по собі”, а є явищем, тобто результатом взаємодії реальності з нашими апіорними формами споглядання та категоріями розсудку (Кант, 2022, с. 28).

Ми пізнаємо не самі речі, а спосіб, у який вони з’являються нам через структури нашої свідомості. Це означало революційний зсув у центрі пізнання. До Канта вважали, що суб’єкт повинен підлаштовуватись під об’єкт. Після Канта – об’єкт пізнається лише через форми суб’єкта, тобто активна роль у пізнанні належить саме людині.

Основна ідея перевороту: розум не повинен орієнтуватися на предмети, а предмети повинні орієнтуватися на наш розум. “... предмети мусять рівнятися по наших знаннях, – це вже таки краще узгоджується з вимогою можливості апіорного пізнання предметів, яке повинне з’ясувати дещо про них раніше, ніж вони дані нам”. (Кант, 2022, с. 26).

Наслідками “коперниківського перевороту” стало те що пізнання стало активним процесом, а не пасивним відображенням яке конструє індивідуальний досвід. Зародилась ідея що знання має межі: ми пізнаємо лише феномени (явища), але не можемо пізнати “речі в собі”. Філософія набула критичного характеру – її завданням стало не пояснення світу, а аналіз умов, за яких можливе знання. Людина постала центром філософії, адже саме її свідомість визначає структуру пізнаваного світу.

Таким чином “Коперниківський переворот” Канта – є переорієнтацією філософії з об’єкта на суб’єкт, тобто зміною уявлення про те, як ми пізнаємо світ. Кант показав, що реальність для нас завжди є продуктом взаємодії між речами та людським розумом, і саме цей крок започаткував епоху німецької класичної філософії.

“Критика практичного розуму” – це друга головна праця І. Канта, яку відносять до його трилогії “Критик”, тобто тієї частини філософського вчення, що досліджує не пізнання, а дію і мораль. Якщо “Критика чистого розуму” пояснювала, що і як ми можемо знати, то “Критика практичного розуму” відповідає на запитання: “Що ми повинні робити?” (Єрмоленко, 2013, с. 15).

У центрі цієї праці – ідея автономії морального закону. Кант виходить з того, що людина – істота, яка живе одночасно у двох світах: у світі явищ (де діють природні закони і причинність) і у світі “речей у собі” (царстві свободи). У сфері природи все зумовлене, але мораль можлива лише там, де є свобода. Саме тому моральний закон, на думку Канта, повинен мати апіорний характер, тобто не залежати від досвіду, бажань чи наслідків дії. Розум сам собі дає закон, і в цьому полягає свобода (Іващенко, 2012, с. 38-39). Отже, свобода – це не свавілля чи можливість робити все, що заманеться, а автономія волі, здатність діяти за моральним законом, який сам розум усвідомлює як обов’язковий. Без розуму свобода була б лише хаотичною волею, позбавленою морального змісту; натомість через розум вона стає закономірною і морально осмисленою. Тому у Канта свобода є не емпіричним фактом, а постулатом практичного розуму – тим, без чого неможлива моральна дія. Коли людина діє за моральним законом, а не під тиском бажань чи зовнішніх обставин, вона виявляє справжню свободу, тобто розумну самодетермінацію. У цьому полягає глибинна єдність розуму і свободи у кантівській філософії: розум дає закон – свобода реалізує його в дії.

Мислитель формулює центральне положення своєї практичної філософії – категоричний імператив, який виражає безумовний моральний обов’язок. Його найвідоміша формула звучить так: “Дій лише за тією максимою, керуючись якою ти можеш водночас побажати, щоб вона стала загальним законом” (Мінаков, 2023, с. 232). Це означає, що моральна дія не повинна залежати від вигоди, користі чи зовнішніх умов – вона має бути вираженням внутрішньої поваги до закону, тобто доброї волі. Саме добра воля є єдиним безумовно добрим у світі. Людина моральна не тому, що прагне до щастя, а тому, що виконує свій обов’язок.

Практична філософія Канта стала основою для подальших етичних концепцій Гегеля, Шопенгауера, Ніцше, а також – для морального права, філософії свободи і сучасної гуманістичної думки. У цій сфері Кант долає обмеження теоретичного розуму. Якщо теоретичний розум обмежений феноменальним світом, то практичний розум оперує ідеями свободи та обов’язку. Автономія волі: Моральна цінність вчинку визначається не його наслідками, а виключно наміром і повагою до морального закону. Воля є автономною, якщо вона підкоряється лише закону, який сама собі встановлює. Категоричний імператив – це універсальний, безумовний моральний закон. Формула людяності: “Чини так, щоб ти завжди ставився до людства і у своїй особі, і в особі будь-якого іншого, як до мети, і ніколи лише як до засобу” (Мінаков, 2023, с. 232). Постулати практичного розуму – це необхідні припущення, які не можуть бути доведені теоретично, але необхідні для існування моралі: свобода волі, безсмертя душі та існування Бога.

Ця робота завершує систему кантівської філософії, поєднуючи два попередні світи – природу, яку досліджує “Критика чистого розуму”, і свободу, яку обґрунтовує “Критика практичного розуму”. Сам Кант вважав, що саме через здатність судження можна відновити гармонію між закономірністю природи та моральною свободою людини. У цьому творі філософ розрізняє два головні аспекти судження: естетичне і телеологічне.

Естетичне судження пов’язане з почуттям прекрасного і піднесеного. Коли ми називаємо щось прекрасним, ми не висловлюємо знання про об’єкт, а виявляємо певний стан суб’єкта – задоволення, що виникає безкорисливо, без поняття про користь чи досконалість. Прекрасне, за Кантом, є тим, що “подобається всім без жодного поняття” (Сапега, 2018, с. 58), тобто воно має претензію на універсальність, хоча базується на суб’єктивному відчутті. Судження смаку є мостом між чуттєвим і розумним, бо хоч і спирається на почуття, однак має вигляд загальної згоди, що наближає його до сфери розуму. Саме тому естетика у Канта – це не просто вчення про красу, а форма виявлення єдності природи і свободи в людському сприйнятті (Пилипишин, 2021, с. 107).

Етичні ідеї Імануїла Канта справили вирішальний вплив на формування філософії Йоганна Готліба Фіхте, ставши для нього відправною точкою у створенні власної системи ідеалізму. Сам Фіхте неодноразово визнавав, що саме знайомство з “Критикою практичного розуму” стало поштовхом до пробудження його філософської свідомості. Головним для нього стало відкриття Канта, що основою моралі є автономія волі та моральний закон, який людина знаходить у собі самій, а не отримує ззовні.

Кант утвердив думку, що моральна дія має цінність не через наслідки чи користь, а через намір діяти відповідно до обов’язку – тобто з поваги до морального закону. Саме це положення, на нашу думку, стало вихідним пунктом для Фіхте: він побачив у ньому не лише етичний принцип, а універсальний філософський закон, який визначає саму сутність свідомості. Якщо, за Кантом, розум повинен сам собі давати

закон, то, за Фіхте, акт самопокладання закону є проявом глибинної діяльності Я, яке саме себе породжує. Тобто те, що у Канта було моральною автономією, у Фіхте стає онтологічним принципом: Я не просто вільне, воно є джерелом усякої реальності, бо без свободи неможливе жодне покладання ні себе, ні світу.

Кантівська вимога діяти так, щоб максима твоєї волі могла стати загальним законом, у Фіхте набуває більш активного характеру. Для нього моральний закон не лише визначає, що ми повинні робити, – він є стимулом до нескінченного самовдосконалення. Людина стає людиною лише тоді, коли вільно здійснює моральну дію, тобто коли в її вчинках проявляється творча сила розуму. Таким чином, мораль у Фіхте стає динамічним процесом, у якому Я через діяльність постійно формує і себе, і світ довкола.

Так само, як у Канта, у Фіхте мораль не потребує зовнішніх санкцій – Бога, нагород чи страху покарання. Але якщо для Канта Бог і безсмертя душі є постулатами практичного розуму, то для Фіхте ці постулати набувають символічного сенсу: вони виражають не догматичну віру, а віру у моральний порядок світу, у безмежну можливість свободи. Тому Бог у Фіхте – це не особа поза світом, а моральний закон, який живе в самій людині як нескінченна вимога добра (Fichte, 2005, s. 270).

Отже, етичне вчення Канта стало для Фіхте фундаментом, на якому він побудував власну філософію діяльного ідеалізму. Він розвинув кантівську ідею автономії волі до її найвищого логічного завершення – перетворивши її на принцип "setzen Я", з якого виводяться не лише мораль, а й пізнання, і саме буття. Якщо Кант показав, що розум має моральну свободу, то Фіхте зробив цю свободу основою світу: моральна дія для нього – це акт творіння реальності, у якому дух сам формує всесвіт через власну волю до добра (Fichte, 2005, s. 268). Фіхте зводить теоретичний розум до практичного: пізнання є похідним від волі. "Я" покладає "Не-Я" лише для того, щоб мати простір для виконання морального обов'язку. Етичний імператив (чиста воля) є для Фіхте вищим принципом, на відміну від Канта, де етика існує поряд із теорією.

Критикуючи Фіхте за надмірний суб'єктивізм в якому природа постає лише реакцією на діяльність "Я", Шеллінг розвивав ідеї єдності між природою і духом, об'єктом і суб'єктом. Філософія Ф. В. Й. Шеллінга виникає як спроба подолати розрив, який залишився після Канта і Фіхте – між природою та духом, між об'єктивним і суб'єктивним, між необхідністю і свободою. Саме цю ідею можна назвати центральною в його мисленні, а всю його творчість – "критикою розриву" (Thompson, 2024, s. 1). Якщо Кант показав неможливість пізнати "річ у собі" і тим самим встановив межу між світом явищ і світом ноуменів, а Фіхте перетворив усе буття на діяльність Я, тим самим фактично "поглинувши" природу суб'єктивністю, то Шеллінг прагнув відновити єдність, довести, що природа і дух – це два прояви однієї і тієї ж абсолютної реальності (Schelling, 1797, s. 54).

Критика розриву у Шеллінга починається з його філософії природи. На противагу Фіхте, який вважав природу лише продуктом діяльності Я, Шеллінг твердить, що природа має власну об'єктивну дійсність і внутрішню активність. Вона не є пасивною матерією, а живою творчою силою, що розгортається за власними законами. У цій активності природи він бачить зародження духу: природа, за Шеллінгом, є "видимий дух", а дух – "невидима природа" (Schelling, 1797, s. 54). Так філософ намагається показати, що між суб'єктом і об'єктом, між Я і світом не існує абсолютного розриву – вони становлять два полюси одного процесу саморозгортання Абсолюту (Schelling, 1797, s. 106).

Цей підхід приводить Шеллінга до ідеї тотожності суб'єктивного й об'єктивного (Schelling, 1797, s. 53). Якщо для Канта існує принципова межа між пізнаючим розумом

і речами, то Шеллінг шукає рівень, на якому ця відмінність зникає. Таким рівнем є Абсолют – першооснова, де дух і природа тотожні, але ще не розрізнені. У процесі розвитку Абсолют розгортає себе в двох напрямках: у природі – як об’єктивація, у свідомості – як рефлексія (Schelling, 1797, s. 53). Це означає, що пізнання природи не є спогляданням чогось зовнішнього, а формою самопізнання духу, який дивиться на самого себе в об’єктивованій формі.

Критика розриву має у Шеллінга й естетичний вимір. Він вважав, що саме мистецтво є тією сферою, де найповніше долається протиставлення свідомого й несвідомого, свободи і необхідності, суб’єкта і об’єкта. У художній творчості ці два начала зливаються в гармонійну єдність: митець діє вільно, але водночас у згоді з внутрішнім законом краси (Schelling, 1990, s. 38). Тому мистецтво для Шеллінга є “органом філософії”, оскільки воно показує те, чого не може виразити раціональне мислення – безпосередню єдність духу і природи.

На пізньому етапі своєї творчості мислитель розширює ідею подолання розриву, вводячи поняття “філософії одкровення” (Schelling, 1858, s. 5). Якщо у Фіхте абсолют визначався як чиста діяльність Я (Kant, 1922, s. 18), а у Гегеля – як логічна необхідність розвитку духу (Hegel 2010, 130), то Шеллінг наголошує, що Абсолют не зводиться до мислення чи логіки: він є живою, вільною і навіть містичною реальністю (Schelling, 1990, s. 47). Тим самим він критикує надмірну раціоналізацію ідеалізму, яка, на його думку, знову породжує розрив – цього разу між живим буттям і його логічною схемою.

Отже, філософія Шеллінга – це системна спроба відновити первісну цілісність буття, подолати розщеплення світу, введене критичною філософією. Його “критика розриву” полягає не в запереченні раціоналізму, а в його доповненні і поглибленні через поняття “живої єдності” (Schelling, 1858, s. 206) природи, духу і мистецтва. Шеллінг показує, що істина не може бути лише результатом мислення – вона є вираженням Абсолюту, який мислить, виробляє і творить одночасно. У цьому сенсі його філософія стала сполучною ланкою між трансцендентальним ідеалізмом Фіхте й абсолютним ідеалізмом Гегеля, а також підготувала ґрунт для романтичної та екзистенційної традицій європейського мислення.

Філософія природи Ф. В. Й. Шеллінга, відома як натурфілософія, на нашу думку є одним із найяскравіших проявів німецького романтизму в філософії кінця XVIII – початку XIX століття. Шеллінг прагнув подолати суб’єктивізм трансцендентального ідеалізму Канта й Фіхте, повернувшись до онтології, де природа не є пасивним об’єктом пізнання, а активним, живими процесом, що саморозкривається. У його ранніх працях, таких як “Ідеї філософії природи як вступ до вивчення цієї науки”, “Про світову душу” та “Перший нарис системи філософії природи”, мислитель тлумачить природу як абсолютну тотожність суб’єкта й об’єкта, де дух і матерія зливаються в єдине динамічне ціле.

На відміну від механістичних поглядів Ньютона чи Ламарка, де природа – це машина чи статична ієрархія, Шеллінг бачить її як продуктивну силу, “несвідомий інтелект” (Schelling, 1797, s. 17), що постійно створює себе. Центральний принцип його натурфілософії – полярність, або діалектика протилежностей, яка пронизує всю реальність (Schelling, 1797, s. 138]. Природа, за Шеллінгом, є “силовою динамічною єдністю протилежностей”, де об’єкт (матерія) і суб’єкт (дух) не антагоністичні, а взаємопроникні. Справжня суть речей – не душа чи тіло окремо, а їхня тотожність, де матерія є “застиглою формою розуму”, а розум – “розгорнутою матерією” (Schelling, 1797, s. 105). Ця ідея резонує з романтичним ідеалом єдності: природа не мертва, а

жива, пульсуюча, подібна до художнього творіння, де хаос народжує гармонію через напругу протилежностей.

Ця діалектика робить натурфілософію Шеллінга не просто спекулятивною, а й науково орієнтованою: він інтегрує сучасні відкриття (Галвані про електрику, Гете про метаморфози рослин), трактуючи їх як прояви універсальних законів. Природа – не статична, а процес, де “все єдине і ціле, продукт несвідомого розуму” (Schelling, 1797, s. 17), що діє всередині буття. Шеллінг критикує редукціонізм: механіка пояснює лише поверхню, а справжня наука – це філософія, що розкриває “душу світу”, де кожна частинка віддзеркалює ціле (Schelling, 1797, s. 227).

Значення філософії природи Шеллінга виходить за межі його епохи. Вона надихнула романтиків (Новалис, Л. І. Тік) на поетичне бачення світу, вплинула на біологію (Л. Окен, Л. Тревіранус) і навіть екологію, підкреслюючи органічну єдність. У пізніших етапах думки Шеллінга: філософія міфології, релігійна філософія – натурфілософія еволюціонує в ширшу систему, де природа постає як момент божественного саморозкриття (Schelling, 1797, s. 53). Сьогодні, в добу екологічних криз, ідеї Шеллінга про природу як “живий процес” сприймаються як альтернатива техноцентризму, нагадуючи, що пізнання – це не панування, а співучасть у космічній динаміці. У підсумку, натурфілософія Шеллінга є філософією єдності, де природа не фон для людини, а її таємничий співтворець, що прагне гармонії через діалектику протилежностей.

Теорія абсолютної тотожності Шеллінга є центральним етапом у розвитку його філософії й становить спробу створити всеохоплюючу систему, яка долає протиставлення суб'єкта і об'єкта, духу і природи, мислення і буття. Якщо в попередніх працях мислитель говорив про необхідність подолати розрив, залишений Кантом і Фіхте, то в теорії абсолютної тотожності він формулює принцип, який має забезпечити цю єдність на найвищому рівні – рівні самого Абсолюту.

Сутність теорії полягає в тому, що Абсолют є тотожністю суб'єктивного й об'єктивного, духу і природи, мислення і буття. Але це не механічна рівність чи ототожнення двох різних сфер, а глибинна єдність, у якій вони ще не розділені. Філософ наголошує, що в Абсолюті протилежності не зникають, а перебувають у стані гармонійного збігу, у якому вони не протистоять одна одній. Це тотожність, що передує будь-якому розрізненню – “індиферентна точка” (Schelling, 1801, s. 472) всіх відмінностей. Тому Абсолют не можна мислити як предмет або як суб'єкт – він є водночас і тим, і іншим, але ні тим, ні іншим у звичайному сенсі.

Шеллінг вважав, що ідея тотожності повинна замінити однобічність як чистого суб'єктивізму Фіхте, так і обмеженого об'єктивізму матеріалістів. У системі тотожності розум і природа, дух і матерія, пізнання і буття є лише різними способами прояву одного й того ж принципу. Звідси випливає, що філософія повинна досліджувати не те, що об'єктивне чи суб'єктивне саме по собі, а саму тотожність цих двох начал, тобто Абсолют.

Пізнання цього Абсолюту не може бути досягнуте звичайним розумом або логічним мисленням, оскільки будь-яке мислення вже розділяє суб'єкт і об'єкт. Тому філософ вводить поняття “інтелектуальної інтуїції” (Schelling, 2000, s. 30) – особливого способу пізнання, в якому суб'єкт безпосередньо споглядає єдність мислення і буття, тотожність своєї діяльності з діяльністю Абсолюту. Саме мистецтво, на його думку, є найвищим проявом цієї інтуїції, бо в ньому свідоме й несвідоме, форма і зміст, свобода і необхідність гармонійно поєднуються (Schelling, 1990, s. 38).

Звідси випливає важливий висновок: істина, за Шеллінгом, не є результатом логічного доведення, а є живим спогляданням тотожності, в якому протилежності

примиряються. Тому мистецтво, філософія природи і філософія духу становлять єдиний шлях до розуміння Абсолюту. У мистецтві тотожність проявляється чуттєво, у філософії – раціонально, а в релігії – як духовне одкровення (Schelling, 2000, s. 30).

Таким чином, “Теорія Абсолютної тотожності” – це спроба створити універсальну метафізичну систему, у якій усе суще є вираженням єдиної першооснови, що поєднує дух і природу, суб’єкт і об’єкт, мислення і буття. Вона знаменує перехід від трансцендентального ідеалізму Фіхте до абсолютного ідеалізму Гегеля, але відрізняється від останнього тим, що у Шеллінга Абсолют є не логічною структурою, а живою, творчою, динамічною реальністю, яка самовиражається у світі. Його філософія підкреслює не стільки раціональну необхідність, скільки життєву, творчу силу буття, і саме в цьому полягає її оригінальність і вплив на подальшу європейську думку – від німецького романтизму до філософії життя і екзистенціалізму.

Створивши найбільш всеосяжну та систематичну філософську систему, яка об’єднує ідеї Канта, Фіхте та Шеллінга Гегель “був мислителем, в особі якого німецька класична філософія досягла свого вищого буття” (Thompson, 2024, s. 147) Суть його вчення полягає у становленні Абсолютного Духу як єдиної, всеосяжної реальності, яка розвивається діалектично та історично, прагнучи до повного самопізнання.

Спираючись на ідеї Канта, Гегель здійснював критичний аналіз його поглядів, в багатьох своїх творах: у вступі до “Науки Логіки” філософ відзначає обмеження кантівської критичної філософії – дуалізм між суб’єктом і об’єктом (Гегель, 2004, с. 12), явищем і ноуменом; у “Феноменології духу” він аналізує кантівські категорії і звинувачує останнього у тому, що той залишає “річ у собі” поза пізнанням (Гегель, 2023, с. 15), що, на думку мислителя, веде до скепсису та розриву розуму з буттям.

Загалом, Гегель вважав, що філософія Канта, попри свій грандіозний внесок у розвиток європейської думки, залишається непослідовною і внутрішньо суперечливою, адже в ній розум штучно обмежений межами суб’єктивного досвіду (Гегель, 2004, с. 12). Основна критика Гегеля спрямована на кантівське розділення “явищ” і “речей у собі”. Кант вважав, що ми можемо пізнавати лише явища – тобто світ, як він з’являється нам через форми чуттєвості (простір і час) і категорії розуму, тоді як “річ у собі” (ноумен) – непізнана. Гегель бачив у цьому дуалізмі головну слабкість критичної філософії: якщо розум ніколи не може вийти за межі власних форм, то істина залишається недосяжною (Гегель, 2004, с. 174-175). Він відкидає “річ у собі” як зайву абстракцію, вважаючи, що вона є лише негативною межею пізнання, породженою самим розумом.

Діалектика Гегеля – це “методичне виявлення і вирішення протиріч, що містяться в поняттях”, де розвиток відбувається не лінійно, а спіралеподібно, через подолання обмежень. У “Науці логіки” філософ показує, як діалектичний розвиток мислення починається з найзагальніших категорій – буття, ніщо, становлення – і завершується абсолютною ідеєю, що поєднує логіку, природу і дух. Іншими словами, як поняття еволюціонують від абстрактного (буття) до конкретного (абсолютна ідея) через суперечності. Це рух від абстрактного до конкретного, де логіка тотожна метафізиці: світ являється саморозвитком Абсолютного Духу який реалізується в історії, мистецтві, релігії та філософії (Шинкарук, Бистрицький, Булатов, 2002, с. 160). “Застосовуючи діалектику до історії мислитель зазначає що: вона є процесом самопізнання свободи, де “світова історія – це прогрес у свідомості свободи” (Hegel, 2001 s. 33). Протилежності (Схід – азіатська деспотія; Захід – Греція – суб’єктивна; Рим – об’єктивна свобода)) синтезуються в сучасній державі (Hegel, 2001 s. 32).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Критична філософія Імануїла Канта започаткувала новий етап у західній думці завдяки своєму “Коперниківському

перевороту", встановивши апріорні межі для теоретичного пізнання (феномен/ноумен) і універсальну етичну основу для практичної дії (категоричний імператив). Трилогія критик Канта склала систему, де пізнання, мораль і естетичне судження були розділені, але пов'язані трансцендентальним суб'єктом. Кантівський критицизм став необхідною відправною точкою, але лише його діалектичний розвиток у класичній німецькій філософії дозволив проголошеним Кантом ідеям досягти свого піку – створенню всеосяжної системи абсолютного ідеалізму.

Конфлікт інтересів

Автор не має потенційного конфлікту інтересів, який би міг вплинути на рішення про опублікування цієї статті.

Використання штучного інтелекту

Не використовувався.

ЛІТЕРАТУРА

- Гегель, Г.В.Ф. (2023). *Наука логіки. Енциклопедія філософський наук. Мала логіка: навч. посіб.* Б.О. Лис. (Упоряд.). Київ: Ліра.
- Гегель, Г.В.Ф. (2004). *Феноменологія духу*. П. Таращук (Пер.). Київ: Вид-во Соломії Павличко "Основи".
- Єрмоленко, А. (2013). Відповідальність інтелектуалів: політичний словник. *Філософська думка*, 4, 5–15.
- Іващенко, І. (2012). Розбите дзеркало. "Учення про науку 1804" Й. Г. Фіхте як спроба нерелексіїної теорії самосвідомості та її вплив на Гайдельберзьку школу. *Sententiae*, 26(1), 28–68.
- Кант, І. (2022). *Критика сили судження*. (В. Терлецький, Пер.). Київ: Темпора.
- Кант, І. (2000). *Критика чистого розуму*. (І. Бурковський, Пер.). Київ: Юніверс.
- Кант, І. (2004). *Прологмени до кожної майбутньої метафізики, яка зможе виступати як наука*. (І. Мірчук, Пер.). Мюнхен: Український Вільний Університет.
- Козловський, В. (2024). Кантове вчення про чуттєвість, простір і час: трансцендентальні, антропологічні та природничо-наукові конотації. *Sententiae*, 43(3), 81–98.
<https://doi.org/10.31649/sent43.03.081>
- Козловський, В., Терлецький, В. & Циба, В. (2022). Кант і метафізика: традиція і сучасність. (Семинар Кантівського товариства в Україні). *Філософська думка*, 1, 155–172.
- Критика*. (2005-2025). slovnyk.ua. (Тлумачний словник української мови).
<https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BA%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0>
- Локк, Дж. (2002). *Розвідка про людське розуміння*. (У 4-х кн. Кн. 1. Н. Бордукова, Пер.). Харків: Акта.
https://shron1.chtyvo.org.ua/Lokk_Dzhon/Rozvidka_pro_liudske_rozuminnia_Knyha_1_Pro_neprirodzhenist_pryntsypiv_ta_idei.pdf (дата звернення 27.10.2025).
- Мінаков, М. (2023). Німецькі класики на Сході Європи. Вивчення німецької класичної філософії у пізньому СРСР і пострадянських Білорусі, Росії та Україні. *Koinon. The Almanac of Philosophical Essays*, 5, 68–120.

- Павлова, Т.С. (2017). Обов'язковість раціональної поведінки як розумної та соціально необхідної у німецькій класичній філософії. *Гілея: Науковий Вісник*, 126(11), 231–234.
- Пилипишин, П.Б. (2021). Обґрунтування ідей індивідуалізму в німецькій класичній філософії права. *Актуальні проблеми держави і права*, 89, 75–81. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3194>
- Розова, Т.В. & Чорна, Л.В. (2014). Вчення про людину у філософії Йогана Готліба Фіхте. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 1, 1–10.
- Сапега, В. (2018). “Критика здатності судження” Канта в сучасних рефлексіях про майбутнє естетики. *European philosophical and historical discourse*, 4(4), 105–111.
- Хамітов, Н. Гармаш, Л., & Крилова, С. (2016). *Історія філософії проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології: навч. пос. зі словником*. Київ: КНТ.
- Шинкарук, В.І., Бистрицький, Є.К., & Булатов, М.О. та ін.. (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ.
- Engels, F. (1947). *Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's revolution in science*. (E. Burns, Trans.). Progress Publishers.
- Fichte, J.G. (1794) *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre : als Handschrift für seine Zuhörer*. Leipzig: bei Christian Ernst Gabler.
- Fichte, J.G. (2005). *The System of Ethics. According to the Principles of the Wissenschaftslehre*. (D. Breazeale, G. Zoller, Trans. & Ed.). Cambridge University Press.
- Hegel, G.W.F. (2001). *Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*. P. 1. Blackmask Online.
- Hegel, G.W.F. (1831). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Berlin: Nicolai'schen Buchhandlung.
- Hegel, G.W.F. (2001). *The Philosophy of History*. (J. Sibree, Tran.). Batoche Books, Kitchener
- Hegel, G.W.F. (2010). *The Science of Logic*. (G.D. Giovanni, Trans. & Ed.). Cambridge University Press.
- Kant, I. (1922). *Kritik der Urteilskraft*. Leipzig: Der philosophischen bibliothek band 39.
- Thompson, M.J. (2024). German Idealism, Marxism, and Lukács. Concept of Dialectical Ontology. *Open Philosophy*, 7(20240020). <https://doi.org/10.1515/opphil-2024-0020>
- Schelling, F.W.J. (2016). *Darstellung meines Systems der Philosophie (1801)*. (O.E. Bektas, Trans.). Nevşehir Hacı Bektaş Veli University.
- Schelling, F.W.J. (1994). *Ideen zu einer philosophie der natur (1797)*. Stuttgart: Herausgegeben von manfred durner unter mitwirkung von walter schieche.
- Schelling, F.W.J. (1858). *Offenbarung*. Augsburg: J.G. Cotta'fcer Berlag.
- Schelling, F.W.J. (1990). *Philosophie der Kunst*. (Masterarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Master of Arts (M.A.)). Sant Hilari Sacalm: Vorgelegt von Coral Escolà Hernández geboren.
- Schelling, F.W.J. (2000). *System des transzendentalen Idealismus*. Hamburg: Felix mei nerverlag Philosophische bibliothek.
- Sieroka, N. (2009). Schellingsches Natur- und Materieverständnis Schellingsches Natur- und Materieverständnis im und um das 20 Jahrhundert. (Brüsseler Kongress der Internationalen Fichte-Gesellschaft), *Atelier 19B*, 461–471.

REFERENCES

- Hegel, H.V.F. (2023). *Nauka lohiky. Entsyklopediia filosofs'kyj nauk. Mala lohika: navch. posib.* B.O. Lys. (Uporiad.). Kyiv: Lira.
- Hegel, H.V.F. (2004). *Fenomenolohiia dukhu.* P. Taraschuk (Per.). Kyiv: Vyd-vo Solomii Pavlychko "Osnovy".
- Yermolenko, A. (2013). Vidpovidal'nist' intelektualiv: politychnyj slovnyk. *Filosofs'ka dumka*, 4, 5–15.
- Ivaschenko, I. (2012). Rozbyte dzerkalo. "Uchennia pro nauku 1804" J. G. Fikhte iak nereleksijnoi teorii samosvidomosti ta ii vplyv na Hajdel'berz'ku shkolu. *Sententiae*, 26(1), 28–68.
- Kant, I. (2022). Krytyka syly sudzhennia. (V. Terlets'kyj, Per.). Kyiv: Tempora.
- Kant, I. (2000). Krytyka chystoho rozumu. (I. Burkovs'kyj, Per.). Kyiv: Yunivers.
- Kant, I. (2004). Prolehomeny do kozhnoi majbutn'oi metafizyky, iaka zmozhe vystupaty iak nauka. (I. Mirchuk, Per.). Miunkhen: Ukrains'kyj Vil'nyj Universytet.
- Kozlov's'kyj, V. (2024). Kantove vchennia pro chuttievist', prostir i chas: transtsendental'ni, antropolohichni ta pryrodnycho-naukovi konotatsii. *Sententiae*, 43(3), 81–98.
DOI: <https://doi.org/10.31649/sent43.03.081>
- Kozlov's'kyj, V., Terlets'kyj, V., & Tsyba, V. (2022). Kant i metafizyka: tradytsiia i suchasnist'. (Seminar Kantivs'koho tovarystva v Ukraini). *Filosofs'ka dumka*, 1, 155–172.
- Krytyka. (2005–2025). slovnyk.ua. (Tlumachnyj slovnyk ukrains'koi movy).
- Lokk, Dzh. (2002). Rozvidka pro liuds'ke rozuminnia. (U 4-kh kn. Kn. 1. N. Bordukova, Per.). Kharkiv: Akta.
- Minakov, M. (2023). Nimets'ki klasyky na Skhodi Yevropy. Vychennia nimets'koi klasychnoi filosofii u pizn'omu SRSR i postradians'kykh Bilorusi, Rosii ta Ukraini. *Kotvî. The Almanac of Philosophical Essays*, 5, 68–120.
- Pavlova, T.S. (2017). Obov'iazkovist' ratsional'noi povedinky iak rozumnoi ta sotsial'no neobkhidnoi u nimets'kij klasychnij filosofii. *Hileia: Naukovyj Visnyk*, 126(11), 231–234.
- Pylypshyn, P.B. (2021). Obgruntuvannia idej indyvidualizmu v nimets'kij klasychnij filosofii prava. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*, 89, 75–81.
<https://doi.org/10.32837/apdp.v0i89.3194>
- Rozova, T.V., Chorna, L.V. (2014). Vchennia pro liudynu u filosofii Johana Hotliba Fikhte. *Aktual'ni problemy filosofii ta sotsiolohii*. 1, 1–10.
- Sapeha, V. (2018). "Krytyka zdatnosti sudzhennia" Kanta v suchasnykh refleksiakh pro majbutnie estetyky. *European philosophical and historical discourse*. 4(4), 105–111.
- Khamitov, N. Harmash, L., & Krylova, S. (2016). Istoriia filosofii problema liudyny ta ii mezh. Vstup do filosofs'koi antropolohii iak metaantropolohii: navch. pos. zi slovnykom. Kyiv: KNT.
- Shynkaruk, V.I., Bystryts'kyj, Ye.K., Bulatov, M.O. ta in.. (2002). *Filosofs'kyj entsyklopedychnyj slovnyk.* Kyiv: Instytut filosofii im. H.S. Skovorody NANU.
- Engels, F. (1947). *Anti-Dühring. Herr Eugen Dühring's revolution in science.* (E. Burns, Trans.). Progress Publishers.
- Fichte, J.G. (1794) *Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre : als Handschrift für seine Zuhörer.* Leipzig: bei Christian Ernst Gabler
- Fichte, J.G. (2005). *The System of Ethics. According to the Principles of the Wissenschaftslehre.* (D. Breazeale, G. Zoller, Trans. & Ed.). Cambridge University Press.

- Hegel, G.W.F. (2001). *Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*. P. 1. Blackmask Online.
- Hegel, G.W.F. (1831). *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Berlin: Nicolai'schen Buchhandlung.
- Hegel, G.W.F. (2001). *The Philosophy of History*. (J. Sibree, Tran.). Batoche Books, Kitchener
- Hegel, G.W.F. (2010). *The Science of Logic*. (G.D. Giovanni, Trans. & Ed.). Cambridge University Press.
- Kant, I. (1922). *Kritik der Urteilskraft*. Leipzig: Der philosophischen bibliothek band 39.
- Thompson, M.J. (2024). German Idealism, Marxism, and Lukács. Concept of Dialectical Ontology. *Open Philosophy*, 7(20240020).
<https://doi.org/10.1515/opphil-2024-0020>
- Schelling, F.W.J. (2016). *Darstellung meines Systems der Philosophie (1801)*. (O.E. Bektas, Trans.). Nevşehir Hacı Bektaş Veli University.
- Schelling, F.W.J. (1994). *Ideen zu einer philosophie der natur (1797)*. Stuttgart: Herausgegeben von manfred durner unter mitwirkung von walter schieche.
- Schelling, F.W.J. (1858). *Offenbarung*. Augsburg: J.G. Cotta'scher Verlag.
- Schelling, F.W.J. (1990). *Philosophie der Kunst*. (Masterarbeit zur Erlangung des akademischen Grades Master of Arts (M.A.)). Sant Hilari Sacalm: Vorgelegt von Coral Escolà Hernández geboren.
- Schelling, F.W.J. (2000). *System des transzendentalen Idealismus*. Hamburg: Felix mei nerverlag Philosophische bibliothek.
- Sieroka, N. (2009). Schellingsches Natur- und Materieverständnis Schellingsches Natur- und Materieverständnis im und um das 20 Jahrhundert. (Brüsseler Kongress der Internationalen Fichte-Gesellschaft), *Atelier 19B*, 461–471.

Дата надходження до редакції 09.10.2025 р.
Ухвалено до друку 17.10.2025 р.

CC Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)